

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 4, Sayı:15, Haziran 2018, s. 19-33

Minara GULİYEVA

Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tekstil ve Moda Tasarım Bölümü, Sanatta
Yeterlik öğrencisi, minara.guliyeva85@yahoo.com

Doç. Sedef ACAR

Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Tekstil ve Moda Tasarım Bölümü,
sedef.acar@deu.edu.tr

AZERBAJYAN HAVSIZ HALILARININ BİR GRUBU HAKKINDA ARAŞTIRMA

Özet

Türkiye’de havlı yer yaygılarına genel olarak halı adı verilirken, hav içermeyenlere düz dokuma yaygılar adı verilmektedir. Azerbaycan’da ise Türk yaygı kültüründen farklı olarak tüm yaygılar halı başlığı altında ele alınarak havlı ve havsız halılar olmak üzere iki grupta incelenmektedir. Azerbaycan’daki havsız halılar grubuyla ilgili az sayıda araştırma bulunmaktadır. Palaz, cecim, şedde gibi bu grup içinde yer alan eski örnekler çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Azerbaycan havsız halılarının bu grubu üretildikleri coğrafi bölgeler, tarihçe, renk, desen ve teknik özellikleri açısından araştırılacaktır. Bu sayede Azerbaycan’da bu grupta bulunan yaygılarla, yakın isimlerle Türkiye’de üretilenler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları belirlemek için temel bilgiler oluşmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Havsız halılar, Palaz, Cecim, Şedde, Geleneksel dokuma

THE RESEARCH ON A GROUP OF AZERBAIJANI FLAT-WEAVE CARPETS

Abstract

In Turkey weave carpets are commonly referred to as carpet while flat-weave carpets are called as straight weave. In Azerbaijan, in contrast to Turkish carpet culture, all carpets are generally organized as carpet and is researched in two groups,

such as weave and flat-weave carpets. There are a few researches regarding to flat-weave carpets in Azerbaijan. Rugs, Cecim, Şede, contain the ancient examples in this group and are the subject of the research. The geographical regions, history, color, design and technical features of Azerbaijani production group of flat-weave carpets will be researched. In order to identify the similarities and differences between Azerbaijani and Turkish production of flat-weave carpets the basic information will be formed in this field.

Keywords: Azerbaijan, Flat-weave carpets, Palaz, Jejim, Shedde, Traditional weaving

Giriş

Orta Asya'da ilk örnekleri görülen, göçebeliğin bize bıraktığı en büyük miraslardan olan halılar bir kültür nesnesidir. Halıların çadırların içinde başlayan yolculuğu, yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte sarayların, köşkların ve evlerin zeminlerinde, duvarlarında hatta zamanla masaların üstünde örtü olarak yerini almıştır. Halı, desen özellikleriyle kültürel bir ayna, üreten toplumun değerlerini de yüklenen sessiz bir dildir. Azerbaycan'da yere serilen ve hav içeren tekstillere "havlı halı", hava sahip olmayanlara "havsız halı" adı verilmektedir.

Bu çalışmada, Azerbaycan'da dokunan havsız halı çeşitlerinden cecim, palaz ve şede adıyla bilinen dokumalar ele alınacaktır. Çalışma kapsamında Azerbaycan'daki geleneksel dokumalar için yapılan sınıflandırılmaya bağlı kalınarak belirtilen tekstiller için genel olarak "havsız halı" terimi kullanılacaktır.

Latif Kerimov'un temel araştırmasında "havlı" ve "havsız" ayrımı yapılmadan Azerbaycan'daki halı sanatının gelişim evreleri dört ana ve ardışık döneme bölünmüştür:

1. dönem: Halı sanatının ilkel dönemidir. Bu dönem "basit geçirme" tekniğiyle, yani atıkları bir baştan diğer başa çözümler arasından geçirmekle dokunan "hasır", "palaz" sonraları ise "cecim" yönteminin gelişimi ile çerçevelenir. Bu dönemde dokunan halılar süssüz, sade veya çok renkli çizgili olmuştur.

2. dönem: Halı sanatının teknik ve sanatsal yönden geliştiği dönemdir. Bu dönemde "karışık geçirme" yani devamsız atkı tekniği ile oluşan desenli "kilim" dokuma yöntemi geliştirilmiştir. Bu tekniğin oluşması halıların üzerinde ilkel biçimlerde basit desenler dokumaya olanak sağlamıştır.

3. dönem: "Verni", "şede", "zili" ve "sumak" doku yönteminin ortaya çıktığı dönemdir. Karışık sarma tekniği halı desenlerinin ortaya çıkmasına ve farklı boyutlarda, şekilli desen öğelerinin gelişimine geniş olanaklar sağlamıştır.

4. dönem: Teknik ve sanatsal yönden halı sanatının yüksek gelişme dönemidir. İlme düğüm tekniği tüm diğer yöntemlerden farklı olarak, havlarla karışık kompozisyonların uygulanmasına olanak sağlamıştır (Kerimov, 1961: 13, 14).

Eskiden çöl yaşamında “alaçık” olarak adlandırılan çadır evinin her köşesinde çeşitli amaçlarla dokuma ürünler kullanan, hatta üstüne giydiği elbisenin kumaşını bile kendisi yapan göçebe toplulukların hayatı günümüzde kökten değişmiştir. Bu nedenle onların eskiden yaptıkları birçok dokuma ürününe duyulan ihtiyaç gibi cecim, palaz ve şeddelere de ihtiyaç azalmıştır.

19. yüzyılda Azerbaycan’da çok miktarda düz dokuma yaygılar, palaz (Resim 1), şedde (Resim 2), cecim (Resim 3) dokunmuştur. Düz dokuma yaygılar, halılara göre daha hafif ve ince olduğundan dolayı, onu genellikle göçebeler günlük yaşantılarında kullanmışlardır. Bu nedenle, genellikle dağ eteği bölgelerinde dokunmuştur (Güngör, 2007: 208).

Resim 1: Palaz. 19. yy. Kailash Galerisi, Antwerpen.

Resim 2: Şedde. Kuzey Azerbaycan, 19. yy. Ahmet Hazım Halefleri Galerisi, İstanbul.

Resim 3: Cecim. Kuzey Azerbaycan, 19. yy. Adraskand, California.

Kaynak: (Güngör, 2007: 209, 210, 211)

Bu makalede cecim, palaz ve şedde dokumacılığının geçmişi, türleri, dokuma teknikleri, renk, desen özellikleri örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışmanın materyalini Azerbaycan’da üretilen dokumalar, Azerbaycan Halı Müzesi’nde bulunan dokumaların fotoğrafları ve konuyla ilgili yazılı kaynaklar oluşturmaktadır. Konu üç ana başlık ve alt başlıklar altında ele alınmıştır.

1. Cecim

Azerbaycan dokumacılığında cecim önemli bir yere sahiptir. Yakın Doğuda ve Azerbaycan’ın klasik edebiyatında “cecim” adıyla yayılmış bu havsız halıyı Karabağ ve Nahçıvan dokumacıları “cejim”, Güney Azerbaycan’ın, özellikle Tebriz’in halı ustaları “cin-cin”, İran ustaları “cacim” olarak adlandırmıştır. Azerbaycan’ın kuzey doğusunda ise cecime “suğur” denilmektedir (Aliyeva, 2013, 111). Cecimler dar en dokunup boyu yönünde birbirine eklenirler (Resim 4), (Resim 5).

Cecimler genel olarak aşağıdaki adlarla gruplandırılırdı:

Malzemelerine göre: “Emya”;

Tekniğine göre: “Ladı-cecim”, “Şedde-cecim”, “Yer cecimi”;

Kullanım yerine göre: “Cecimi kumaş”, “Darayı cecim”, “Hayatı cecim”,

“Kara cecim”, “Gelibli cecim”, “Giysilik cecim” vb.

Görsel özelliklerine göre: “Çiçekli cecim”, “Çoban cecimi”, “Saya palaz” vb.

(Azerbaycan Halısı, 2012: 29,30).

Bu sınıflandırmaların haricinde cecim olduğu tartışmalı olan ve daha az sözü edilen “sıvama” cecimler mevcuttur. Üzerinde atkı takviyesiyle yapılan yoğun geometrik desenler bulunan bu cecimler dar ende dokunur ve desenlerin daha karışık görünmesi için motifleri kaydırılarak dikilirler (Resim 6).

Cecimler özellikle Şamahı, Berde, Ağcabedi, Nahçıvan, Cebrayıl, Zengilan, Lemberan ve Şuşa bölgelerinde daha çok dokunmuştur. Cecim sözünün Azerbaycan'ın Berde ve Laçın bölgelerinde yerleşen Cicimli köylerinin isimlerine dayandığı düşünülmektedir. Çünkü bu köylerde cecim üretimi yoğun şekilde yapılmıştır.

Azerbaycan cecim üretimi özellikle Berde, Ağcabedi, Lenberan, Şamahı, Nahçıvan (özellikle Nehrem köyü), Cebrayıl, Zengilan, Terkcahan, Şuşa ve Ordubad isimli yerleşimlerde yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra, Ordubad'ın Nüsüs, Yukarı ve Aşağı Endemic, Ganza, Üstüpü köyleri ünlü cecim dokuma bölgeleridir.

Cecim, Azerbaycan'ın zengin dokumacılık geleneklerini yansıtan, bu gelenekleri çok eski zamanlardan günümüze taşıyan; hem halkın, hem de soyluların yaygın şekilde kullandığı dokuma çeşidi olarak tekstil tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Azerbaycan'da cecimin dokunma tarihinin oldukça eski olduğu düşünülmektedir. 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başlarında Azerbaycan'dan yurtdışına pek çok ürün, özellikle dokuma ürünleri, halılar, cecimler, ipek, pamuk, yün kumaşlar vs. ihraç ediliyordu. 14. Yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan'dan Altın Orda, Rusya ve Avrupa'ya ihraç edilen ham ipek, ipek kumaş, halı ve başka ürünler Bakü, Derbend ve Heşterhan yolu ile götürülürdü.

12.-15. yüzyıllarda Azerbaycan'da mevcut olan zanaatlar içerisinde kumaş dokumacılığı, en çok gelişen zanaatlardan birisidir. Bu yüzyıllarda Azerbaycan'da bulunan yabancı seyyahlar, yerli halkın hem iç, hem de dış pazarlar için çok miktarda yüksek kaliteli ipekli, keten ve yünlü kumaşlar, halı, cecim (Azerbaycan'da cecim, özgü yüzlü bir dokuma türü olup, Türkiye'deki cecim dokumasından farklıdır) palaz vs. tekstil ürünleri dokuduklarını günlüklerinde belirtmişlerdir (Güngör, 2007: 173).

Resim 4: Nahçıvan'dan beş dar parçanın birleştiği cecim örnekleri
Kaynak: (Muradov, 2013: 63)

Şirvan'da cecimler daha çok giysilik olarak kullanılmıştır. Cecimler geçmişte Şamahı şehrinde ustaları tarafından dokunmuştur.

Nahçıvan diyalektiğini araştıran M. A. Şireliyev ev eşyalarının isminden söz ederken, cecimin "ip cecimi" ve "heyeti (xəyəti) cecim" olarak iki isimle anıldığını belirtmiştir. Heyet sözü aslında, "heyyat" yani "terzi" anlamında kullanılmıştır. "Terzi cecimi" anlamında olan "heyeti cecim" kadın ve erkek giysileri için dokunan kalın cecimlere verilen isimdir.

Resim 5: Beş parçalı cecim. Karabağ mektebi. Azerbaycan Halı ve Uygulamalı Sanatlar Devlet Müzesi.

Resim 6: Dört parçadan oluşan birbirine dikilmiş "sıvama" cecim. Yardımlı rayonu (bölgesi), Muğan yarımmektebi (ekolü), Azerbaycan Halısı ve Uygulamalı Sanatlar Devlet Müzesi. 20. yy.

Kaynak: (Aliyeva, 2013: 114, 121)

Genellikle giysilik kumaş tipinde olmasına rağmen cecimler, yer yaygısı olarak da kullanılmıştır. Azerbaycan'da geçmişte camiler havlı halıların yanı sıra, arasına keçe konulmuş cecimlerle de döşenmiştir. Bu tür cecimler, Balakan, Zagatala ve Şeki şehrinde olanlar da dahil olmak üzere Azerbaycan'ın bazı camilerinde daha sık görülür. Nahçıvan ve Ordubad civarında taht (yatak) arkasına cecim asma geleneği devam etmektedir.

Günümüzde Azerbaycan'da özellikle Nahçıvan, Cebraail, Lenberan ve Yardımlı'da emektar ustalar, az da olsa hala cecim dokuyor olsa da, endüstriyel dokuma üretiminin artması nedeniyle, el yapımı cecim üretimi bitme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.

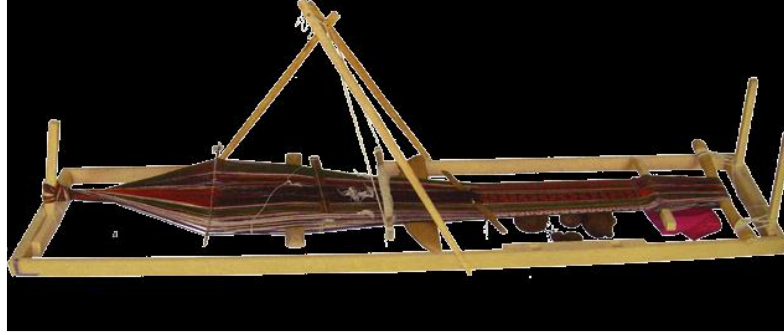
1.1. Cecimlerin Teknik, Desen ve Renk Özellikleri

Azerbaycan cecimi çözgü yüzlü bezayağı örgüsüne sahip düz dokumadır. Genelde yün, saf ipek, bazen de yün-pamuk veya ipek-pamuk ipliklerle dokunur. Yünlü cecim, dokumaya parlaklık ve yumuşaklık kazandıran "güzem" olarak adlandırılan bahar kırkımı kuzu yününden ince halı ipliğiyle üretilir. Çok yaygın olmayan pamuklu cecimlerde, pamuk ipliği çoğu zaman yün ve ipekle beraber kullanılır. Yüksek kaliteli ince ve zarif cecim dokumak için hem zarif telli ham ipek, hem de pişirilmiş, nispeten kalın ve sağlam keci ipliği (düşük kaliteli ipek kozasından elde edilen kalın ipek iplik) kullanılırdı (Vezirov 1929: 10).

Cecim çoğunlukla yatay tezgâhlarda dokunur ve kırmızı, yeşil, lacivert, kahve, sarı, siyah, beyaz gibi renkler sıklıkla görülür. Çözgü yüzlü dokuma olduğu için ipliklerinin dokumadaki sıklığı, atkı ipliklerinin sıklığından 4-5 kat fazladır. Desenli şeritlerde desen genelde iki renk çözgü ile oluşturulmaktadır. Bunlardan birisi motife göre yüzeyde yüzen, yani bir çeşit nakış oluşturan çözgü ipliği iken, diğeri şeritli deseni oluşturan zemin çözgü ipliğidir. Cecim, şeritli kompozisyonundan dolayı genelde enine şeritli palazla karıştırılır. Fakat bunların arasındaki en önemli fark palazın atkı yüzlü, cecimin ise çözgü yüzlü dokuma olmasıdır. Yani palazın şeritlerini renkli atkı iplikleri, ceciminkini ise renkli çözgü iplikleri oluşturmaktadır.

Cecim dokumacılığında kullanılan dikey ve yatay iki tezgâh tipi günümüze ulaşmıştır. XIX. yüzyılın sonuna doğru dikey tezgâh giderek kullanımdan kalksa da, Şirvan'ın bazı köylerinde kullanımına rastlanır (Şavrov 1902: 10). Fakat çoğunlukla kullanıla basit yatay yer tezgâh-

larıdır (Resim 7). Günümüze kadar değişmeden ulaşmış ender aletlerden birisi olan yer tezgahları hâlen dünyanın birçok yerinde kullanılmaktadır. Azerbaycan cecim dokumacılığında kullanılan yer tezgâhı Doğu Anadolu ve Toroslar Bölgesi'nde "tevn"i veya "üçayak", Karadeniz Bölgesi'nde "dasdar" adıyla bilinen (Deniz 2000: 69) tezgâhla benzerdir.

Resim: 7: Azerbaycan dokumacılarının kullandığı yer tezgahı örneği, 19. yüzyıl

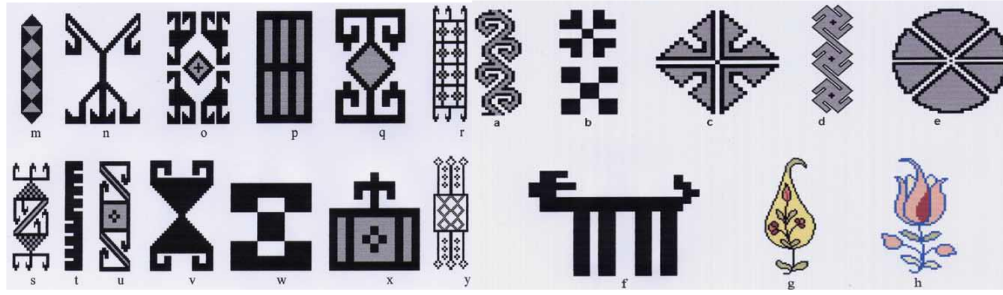
Kaynak: (Tağıyeva, 2006: 10)

Cecim dokumak için tezgâhta yaklaşık 15-16 m uzunluğunda çözgü hazırlanır. Çözgü iplikleri oluşturulacak farklı renkli şeritlerin genişliğini sağlayan iplik gruplarının sıralanmasından oluşur. Her gruptaki iplik sayısı onların oluşturduğu şeridin genişliğine bağlıdır. Dokuma tezgahının yapısı gereği cecimler en fazla 30-35 cm enine sahiptir. Dokumalar daha sonra dikilip geniş en haline getirilirler.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan cecimleri bazı araştırmacılar tarafından dokuma ve kompozisyon özelliklerine, kullanılan malzemeye, kullanım alanına vs. göre sınıflandırılmaya çalışılmıştır (Abelov 1887: 174-175, Smompk 1891:126-127, Mirimanov 1896: 94). Sınıflandırmada "hemyan", "alaköyne", "obagezer", "saya", "döşeküzü", "gül yaprağı", "tırnaklı", "çargat", "ağ yerli", "ağ ebirli", "yorğanüzü" gibi cecim çeşitlerinin adları verilmişse de, bu sınıflandırma cecimlerin desenlerindeki temel özellikleri anlamak açısından zorluklar içermektedir.

Wright (1992: 72); "Azerbaycan cecimlerinde yaklaşık 40 farklı desen çeşidinin olduğu araştırmacılar tarafından kaydedilmektedir. Cecim desenleri o kadar büyük çeşitliliğe sahiptir ki, bunların hepsini kapsayarak ayrı ayrı ele almak çok zordur. Fakat genel çizgileri ile başlıca özelliklerden söz edebiliriz. Genel olarak kompozisyonlar değişik renklerde ve genişlikte düz veya desenli şeritlerin veya her ikisinin ritmik şekilde tekrarlanmasından oluşmaktadır" şeklindeki açıklamasıyla, sınıflandırmayı iki temel gruba ayırmıştır.

Cecimler yaklaşık olarak 15-35 cm genişlikte ve 15 m uzunlukta parçalar halinde dokunur. Cecimlerin üzerindeki şeritler farklı yerleşimlere sahip olmakta ve bazen üzerinde motif bulundurmaktadır. Bu durumuna göre şeritler; desen kompozisyonları düz renkli şeritlerden oluşan "saya şeritler", düz ve desenli şeritlerin bir arada ya da sadece desenli şeritlerin bulunmasıyla oluşanlar "desenli bileşik şeritler" adını alırlar. "Desenli bileşik şeritler"de kullanılan süslemelerin büyük kısmı geometrik olmakla birlikte, bitkisel süslemelere de rastlamak mümkündür (Tağıyeva, 2015: 16). (Resim 8)

Resim 8: Cecimlerin renkli şeritlerinde kullanılan geometrik ve bitkisel motif örnekleri

Kaynak: (Paşayeva, 2012: 110)

Saya Şeritli Cecimler: Bu tür cecimlerin farklı şerit düzenlemeleri içerdiği görülmektedir. Genellikle çok geniş olmayan değişik renklerde şeritler sıralanmıştır. Şeritler kırmızı, sarı, yeşil, mavi, beyaz, turuncu, lacivert, bordo, pembe, yavruağzı, bej, siyah, kahve, gri vs. gibi renklerde olabilmektedir. Bu şeritlerin arasında açık ve koyu renklerde suların değişik düzenli birleşimi şeklinde su grupları yer almaktadır. Suların sayısı genelde iki ve daha fazla olmaktadır. Renkleri ise cecimin kompozisyonunu oluşturan şeritlerin renkleri ile aynı veya farklı renklerde de olabilir. Genelde sular kendine özgü bir düzenle gruplanmaktadır. Örneğin, en dıştaki sular hemen yanlarında yerleşen şeridin rengine zıt koyu renkte, onlardan içte yerleşen sular daha koyu ve ortada yerleşen su ise açık renkte olabilmektedir. Bu şekilde daha dinamik bir etki sağlanmaktadır. Bazı örneklerde ise suların renkleri şeritlerin veya onlardan birinin rengine çok yakın olup hepsi birlikte bir şerit gibi algılanmakta ve cecimin genel kompozisyonunun daha sakin görünümünü sağlamaktadır.

Desenli Bileşik Şeritli Cecimler: Kendi aralarında farklılık göstermektedir. Bunların bir kısmında desenli şeritler belli bir düzenle birbirinin yanında yer alarak bir grup oluşturur ve bu grubun her iki tarafında kenarlarında sular olan düz renkli tek şerit yerleştirilir. Desenli şeritler grubu genelde şöyle bir yapıya sahiptir: grubun merkezinde yönsüz motiflerin tekrarından oluşan desenle süslenmiş şerit, onun iki yanında ise ona doğru yönelmiş sürekli devam eden raportlu desenle süslü şeritler yer almaktadır. Bunlardan sonra sular ve Azerbaycan halıcılığında "sıçandışi" (Kerimov 1961: 19) ismi ile bilinen küçük desenli suların arasında yerleşen daha ince bir şerit görülmektedir. Kompozisyonu oluşturan tüm şeritlerin desenli olduğu örnekler nadir olarak rastlanmaktadır.

Desenli şeritlerin zemininde kırmızı, kahverengi, lacivert, mavi, düz renkli şeritlerde ise genelde kırmızı, yeşil, bazen siyah renk kullanılmaktadır. Motiflerde ise beyaz, sarı, mavi, açık yeşil, krem gibi açık renklere üstünlük verilerek koyu zemin üzerinde onların belirginleşmesi sağlanır. Bazı örneklerde ise tersine açık renkli zeminde koyu renkli motiflere rastlanmaktadır. Desenli cecimlerde kullanılan motifler çoğunlukla düz dokuma yaygılarda ve halılarda kullanılan geometrik motifler ve onların benzerleri olsa da, kompozisyon açısından daha karmaşıktır. Teknik açıdan bakıldığında, dokuyucunun daha yetenekli bir usta olmasını gerektirir. Bu cecimlerde küçük çiçek, çarkı-felek motifi ve az da olsa zoomorfik motiflere de rastlanmaktadır.

2. Palaz

Azerbaycan'la birlikte Ortadoğu, Orta Asya ve Kafkasya halkı arasında yaygın şekilde kullanılan havsız halı türlerinden birisi de palazdır. Genel olarak, Ortadoğu, Orta Asya, Kafkaslar ve Azerbaycan'da palaz kavramı ucuza mal olan döşemelik kumaşlar için kullanılır. Ancak araştırmalar palazların sadece döşeme için değil, aynı zamanda giysi amacıyla da kullanıldığını göstermektedir.

Azerbaycan'da "palaz" kelimesi halı türü, dokuma kumaş, giyim ve aynı zamanda aldatma (palaz atma) anlamında da kullanılır. "Palaz", "pelas", "pəlas", "palaz", "belas" gibi söyleyiş biçimleri bulunmaktadır. Diğer coğrafyalarda "Rux" (Dağıstan'da və Qırız dilinde), "koxma" (Orta Asya'da), "alaşa" (Kazakistan'da), "qarapalaz", "ağpalaz", "lay" (Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde) gibi isimlerle de karşılaşılır.

Ortadoğu'da, Orta Asya'da, Kafkasya'da, "palaz" kelimesi genellikle ucuz ve basit kumaş anlamında kullanılıyordu. Palaz, Arap ve Fars sözlüklerinde dervişlerin giydiği kaba yün elbise anlamında da kullanılır. Antik dönemlerde döşeme olarak kullanılmasının yanı sıra dini törenlerde kutsal giysi olmuş, yas törenlerinde kullanılmış hatta sufilik mesleği doğrudan palaz ile ilgilendirilmiştir. Tevrat'ta dini törenlerde Yaraticı (Tanrı) karşısında ibadet ederken palazdan dikilmiş bir elbise giyme gerekliliği vurgulanmıştır (Aliyeva,1996: 36).

Atropatena ve Albaniya'da (geçmişte Azerbaycan topraklarının bir bölümünde varlık gösteren devletler) kumaş ve halı sanatı da çok gelişmiştir. Mingeçevir'de katakomp tipi mezarda dokuma için yapılmış basit tezgahlardan birinin kalıntısı, iplik, tarak vb. dokumacı araçları ile birlikte bulunmuştur. Burada ölen kişinin kemikleri ile birlikte, yün iplik yumakları, çürümüş halı, palaz parçaları da tespit edilmiştir (Aliyeva,2013: 11).

10. yüzyılda yazılan "Hudut-el-alem" adı eserde Azerbaycan'ın şehirlerinden ve özellikle Muğan bölgesinde dokunan palaz, çul, Nahçıvan ve Veznan'daki zili dokuma halılar yanısıra Şirvan bölgesinde dokunan "mehfur"lardan (bir zili türü) söz edilmektedir (Aliyeva,2013: 14). Azerbaycan'da 12. yüzyılda palaz erkek ve kadın giyimi yanında cenk örtüsü olarak da kullanılmıştır.

2.1. Palazın Teknik, Renk ve Desen Özellikleri

Azerbaycan'da palazlar, havsız halı türü olan diğerlerinden daha fazla üretilmiştir ve günümüzde hala yaygın olarak kullanılmı devam etmektedir. Deve ve koyun yününden, ipekten ve pamuktan dokunmuş örnekleri mevcuttur. Desenleri de oldukça sadedir. Palazlar genel olarak bezayağı örgülü basit dokumalardır (Resim 9). Sadece çiyi palazlar motif içerir (Resim 10), (Resim 11).

Resim 9: Palaz (Nahçıvan) Azerbaycan Halı Müzesi
Kaynak: (Muradov, 2013: 40,41)

Resim 10: Çiyi palaz, Bakü
19.yy. sonu, malzeme: yün
Kaynak: (Tağiyeva, 2015: 30, 31)

Resim 11: Çiyi palaz, Bakü
20.yy.başları, malzeme: yün

Palazlara genel olarak: Saya palaz, Lay palaz, Beyaz ve Siyah palaz, Ornamental palaz ve Parça palaz (kumaş- palaz) adı verilmiş olsa da, malzemesine, tekniğine, kullanım yerine, görsel özelliklerine göre de farklı isimler alabilirler. Malzemesine göre: Bere tiftiği, Kendirley, Kendir palaz, Kiş, Künt, Kalın palaz, Lay palaz, Pembe palaz, Tiftikli plaz; Tekniğine göre: Abaft, Çiği Palaz, Daraglı palaz, Gayıg palaz; Ölçülerine göre: Yelen, Yelli; Kullanım yerine göre: Bere, Çadır örtüğü, Güllü palaz, Cürcenek, Desterhan, Ebayi palaz, Farş, Hirge, Keyvend, Külfe palaz, Künde palazı, Kürsü palaz, Mensil palaz, Örtük, Parça palaz, Yağışlık, Yer palazı, Yüküzü, Yük palazı; Görsel özelliklerine göre: Ak palaz, Kara palaz, Ebri palaz, Saya palaz, Tahtamice palaz, Zolaglı (çizgili) palaz, Zolagsız (çizgisiz) palaz adlarını alırlar (Tağiyeva, 2015: 92, 93).

Sanatsal özellikleri açısından ise palazlar; “saya” ve “ornamentli” olarak iki gruba ayrılmıştır. “Sayalara” lay palaz, kara palaz, parça (kumaş) palaz, “ornamentli palazlara” ise basit çizgili palazlar ve işlemeli çizgili (şeritli) olanlar dahil edilmiştir (Tağiyeva: 2015: 93).

Saya (Düz) Palazlar: İlk dönemlerinde palazlar tek renkte dokunurdu. Bu tür palazların dokumasında gövde lifleri içeren kenaf, daha sonraları evcil hayvan yünleri kullanılmıştır. Eski örnekler doğal renginde kullanılıyordu ya da doğadan elde edilen renklerle boyanıyordu.

“Saya palazın” bir türü olan “lay palazlar” sade ve kaba görünümlüydü ve kenaf bitkisi dokunurdu. Bu tür palazlar Guba bölgesinde (Gonagkend’de) bahçelerde ve özellikle nemli evlerin döşemelerinde nemi alması için kullanılırdı.

“Beyaz ve siyah palazlar” isminden de anlaşıldığı gibi bu iki renkten ibarettir. Bu palazların dokumasında pamuk yanında keçi ve koyunun beyaz, siyah ve kahverengi lifleri kullanılırdı. Beyaz renkli palazları Azerbaycan Türkleri lavaş, yufka, ekmeğin pişirme işlemlerinde sofraya kullanırlar. Yurt ve çadırların üzeri ise çoğunlukla siyah ve meşe renkli palazlarla kaplıdır. Siyah palazlar ayrıca terlemiş atın ve diğer hayvanların bedenini kaplamak için kullanılır. Bu amaçla kullanılan siyah palazlara "terlik" denir. “Siyah palazlar” Ortaçağ’da özellikle Tebriz, Ardabil gibi şehirlerde yas törenlerinde de kullanılmıştır.

En ince dokunmuş palazlardan “parça-palaz” kıyafeti yapılıyordu. Palaz tasavvufta giyenin basit bir yaşam tarzına sahip olduğunun ve insanlara yakın olduğunun bir göstergesiydi. Bu nedenle “parça-palazlar” özellikle dervişlerin çok kullandığı bir giysi olmuştur.

Parça-palaz orta çağda sufilerin kıyafetleri için ve yas törenlerinde sofraya kullanılırdı (Tağıyeva, 2006: 77). Sufiler çeşitli mezheplere ayrılmış olsalar ve kıyafet biçimleri farklılaşmış olsa da kumaşları mutlaka palazdır. Bu nedenle dervişler literatürde "palaz-puş" (palaz giyen) olarak adlandırılır.

İslam inancında dua ederken üste palazdan örtü örtülmesi geleneği mevcuttur. İranlı şair Ebu Mansur; “*Namaz kılmak için o, palazdan dikilmiş libasını giyindi. Çünkü insanlar Allah’ın hüzürüne ibadet libasında çıkmalıdır*” dizeleriyle palazdan söz etmiştir (Aliyeva, 1996: 36)

Giysiler için kullanılan parça-palazlar ayrıca ölen kişinin mezarına örtü olarak da kullanılırdı. Azerbaycan’da, özellikle Mingachevir’de yapılan arkeolojik kazılarda, M.Ö. II-I. yüzyıllara ve M.S. I-VIII. yüzyıllara ait mezarlardan kenaf, yün ve pamuktan kahverengi, beyaz ve siyah renklerde dokunmuş parça-palazlar elde edilmiştir (Azerbaycan Halısı, 2012: 28).

Kökene “ebayı” olan ve Azerbaycan Türkçesi’nde “abayı” olarak anılan bir palaz türü daha vardır. Azerbaycan’da Arap işgalinden sonra Araplara ait eba, geba, lebbade gibi kıyafetler yaygın hale gelmiştir. Ebanın malzemesi tek renkli deve yününden dokunmuş bir palazdan oluşuyordu. Ucuza mal olan basit teknikte, sadece tek renkte (siyah, kahverengi, gri, beyaz) dokunan bu palazlar hala dini ve matem törenlerinde, sufi dervişlerin, fakir hayat geçiren nüfusun evinde giyim (elbise ve bürünce) ve örtü olarak kullanılmaktadır.

Ornamental (süslü) palazlar. Ornamental palazlar genellikle yatay çizgilerden oluşur. Bu şeritler palazların ana işaretidir ve onu diğer havsız halılarından ayırır. Dokunan çizgilerin genişliği, rengi, hammaddesi ve iplik kalınlıkları, dokuyan kişinin yaratıcılığı ve onun yünü temizlemesinden başlayarak dokumaya kadar süren çalışma şekli palazın özelliklerini belirlemektedir.

“Basit çizgili” (Sadə zolaqlı) palazlar Azerbaycan’da her evde bulunur. Zeminde yaygın ve duvarda dekor olarak kullanılan bu palazlar düz renkli yatay olarak çizgilerden oluşur. Ancak çizgilerin karakteri her köyde farklılık gösterir. Boyutlar dar ya da geniş, renkler daha koyu ve daha açık, veya kontrast olabilirler. Böylece, çizgili palazların sayısız türü ortaya çıkmış olur. Renklerdeki çeşitlilik dokunduğu bölgenin bitki örtüsünden sağlanan doğal boyamaların çeşitlerine bağlıdır. Palazın kalitesi ipliğin tipine, inceliğine ve dokuma sıklığına bağlıdır.

Çizgili palazlar genellikle; Guba bölgesindeki Hil, Çiçi, Hudat, Lecedi, Alpan, Gonagkend, Pirebedil, Şirvan'daki Paşalı, Udullu, geçmişte Gebele-Şamahı, Mereze-Nabur, Abşeron yarımadasında Hocasen, Gobu, Gala, Surahanı, Abşeronun batısındaki dağlık kesiminde Keş, Fındıgan, Hızı köyleri'nde dokunurlar.

Ayrıca Şirvan İlçesi'nde bulunan Udullu ve Paşalı köylerinde deve yününden ve ipekten yapılmış palazlar geçtiğimiz yüzyıllarda oldukça popüler olmuştur. Bu bölgede dokunan palazların, doğal renkleri birbirlerine yakın olmasına rağmen, çizgilerinin yerleştirilmeleri farklılık gösterir. Gazah bölgesinde dokunan palazlar ise saçaklarla süslenmiştir. Karabağ'da Muğan, Ağcabedi, Berde, Lenkeran, Cebayıl, Gubadlı, Malıbeyli (Laçın bölgesi), Gazah ve Gence bölgelerinde, Borçalı ve Salahlı, Garayazı, Şihli ve Goyçe göllerinin doğu ve kuzey kıyılarında yer alan köylerde dokunan palazlar daha büyük ve nispeten kalındırlar.

Hükümdarların ve onların aile üyelerinin cenaze törenlerinde şehir minarelerinden palazlar asılırdı. "Çiyi palazlar" gelinlik çeyizinin ayrılmaz parçası olmuştur (Tağiyeva, 2015: 93). Latif Karimov "çini" kelimesinin bu palazların Çin kökenli olduğunu vurguladığını belirtse de, kaynaklarda XIII. Yüzyıl'dan başlayarak Çin'den Azerbaycan'a halı ve halı ürünlerinin getirilmesi ile ilgili bir bilgiye raslanmamıştır. Bu da "çini" palazların yerel kökenli olduğu tespitini desteklemektedir. "Çini" palazları, özel törenlerde iç mekanları süslerdi ve yüksek rütbeli misafirlerin önüne serilirdi. Değeri nedeniyle özel siparişle ve çeyiz için hazırlanırdı. İnceliği ve sıklığıyla ayırd edilen "çiyiler" büyük (3x2, 4x3 m. gibi) olmalarına rağmen çok hafiftirler.

3. Şedde

Azerbaycan halkının geçmişte yaygın olarak kullandığı havsız halılardan diğeri de "şedde" adıyla bilinmektedir. Şedde kelimesinin "şetrenc", "sed renk" (yüz eziyyet) veya "şadverd" (şadorvan) terimlerinin dönüşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir (Azerbaycan halısı, 2012: 33). Orta Çağ'da şeddenin karelere bölünmüş kompozisyonu "şetrenc" (şahmat formalı) günümüzde ise "dama" olarak bilinir (Resim 12).

"Orta Çağ'da kareli desen ipek kumaşlara ve düz dokuma (palaz) üsulu ile yünden dokunan ince halılara da "şetrenci" denilirdi ...Şeddelerin başlıca üretim merkezleri Garabağ (Gubadlı, Cebayıl, Ağdam, Berde), Gazah, Nahçıvan, Güney Azerbaycan (Erdebil, Meşgin, Muğan) ve Göyçe'dir (Tahirov, 2012:33).

Resim 12: Şedde, yün iplikli, Karabağ, 20.yy ortaları, 136 x 267cm, Azerbaycan Halı Müzesi

Kaynak: <http://azcarpetmuseum.az/front/az/collections/8>

Şedde dokumalara Azerbaycan'da farklı isimlerle rastlanabilir. Örneğin; Bakü'de şedde gayıg-palaz, Karabağ'da zili, Nahçıvan'da cecim, Güney Azərbycan'da bucagğırağı, ocagğırağı isimleriyle bilinir (Tahirov, 2012: 33). Ayrıca, dama desenli niteliğinden farklı dokumalara da şedde adı verilebilmektedir. "Muğan'da (Sabirabad'da) pamuktan olan küçük palazlara ""şedde" denir" (Tahirov, 2012: 27).

3.1. Şeddenin Teknik, Renk ve Desen Özellikleri

Şedde yün, pamuk ve ipek ipliklerle dokunur. Şeddenin yapısında çözgü ve atkı olmak üzere her iki iplik sistemi de dokuma yüzeyinde görünür. Genelde, şeddeler kırmızı ve lacivert çizgilerden ya da kırmızı lavivert kare (dama) desenlerden oluşur.

Tahirov'a (2012: 32) göre; damalı (dama-dama) şedde daha fazla bilinmekle birlikte iki türü daha vardır. Bunlar: düz "şal" ve mezmunlu "zili şedde"dir. Bu şeddelerin kalın dokunanlarından döşemelik, duvar örtüsü; ince dokunanlarından erkek ve kadın giysileri hazırlanır. Şeddeleri:

1. Saya şeddeler (düz), (şal)
2. Damalı şeddeler (kareli), (dama-dama)
3. Mazmunlu şeddeler (tasvirli desenli), (zili) başlıklarında gruplandırmak da mümkündür.

Saya şeddeler: Yüzyıllardır Azerbaycan'da şal adıyla üretilmiştir. Geçmişte şallar basit ve karmaşık dokuma yapılarıyla üretilirdi. Basit dokumalarda sadece atkı ve çözgüden oluşan iki (keten) iplik mevcutken, karmaşık (mürekkeb) dokumalarda atkı ve çözgüye ek olarak, desenleri oluşturan farklı renklerde, genelde atkıdan verilen üçüncü bir iplik kullanılırdı. Karmaşık örgülü şallar çevre coğrafyalarda "tirmeşal" olarak bilinmektedir. Tirmeşalların başlıca merkezi Azerbaycan (güney bölgesi) olmakla birlikte, Hindistan, Türkiye ve İran'da da bilinirdi. Azerbaycan basit dokuma şallarının üretildiği asıl merkezler Şamahı, Berde, Nahçıvan ve Tebriz'dir. Bu bölgelerde hem kalın, hem de ince dokuma şal şeddeler üretiliyordu.

Saya (şal) şeddeler, ağırlıklı olarak yer tezgâhlarında dokunurdu. Genellikle desensiz, yani tek (beyaz, siyah, kahverengi, kiremit rengi, gri, vb.) renkliydi ve koyun, deve ve keçilerin yumuşak liflerinden üretilirdi.

19.yy'da, Rusya'nın Orexovo Zuevo, Tver ve Ivanovo Voznesenski kentlerinde düşük maliyetli çeşitli şark desenli kumaşların üretilmesi ve Azerbaycan'da da yaygınlaşması sonucu yerel işletmelerin kumaş üretimi yavaş yavaş ortadan kalkmış ve şal şeddelerin kullanımı tamamen durmuştur. Fakat günümüzde Azerbaycan'da hala bu tür yünlü kumaşlara halk arasında şal, şedde denilmeye devam edilmektedir.

Damalı şeddeler: Bu şeddelerin genel görüntüsünü öncelikli olarak kareler oluşturur. Karelere ve dikdörtgenlere bölünen desenler halının üzerinde bir çeşit satranç şemasını hatırlatır. Dokumacılar arasında bunlara "kesmeli şeddeler" de denir.

Kompozisyonlar dokumacının beceri ve yeteneğine bağlıdır. Dokuma ustaları kareleri daraltıp genişleterek, çizgileri oluşturan renk sıralarını azaltıp çoğaltarak ve renk varyasyonları yaparak şeddenin görsel kalitesini belirlerler (Resim 13), (Resim 14).

Damalı şeddeler evlerde yorgan ve şilte yüzü, perde, çarşaf, torba vb. için kullanılırdı. Perde ve halı amacıyla dokunan şeddelerde karelerin yüzeyi, Karabağ ve Gazah havsız halılarına özgü hayvan ve kuş motifleriyle süslenmiştir. Motifler takviye atkı ile yapıldığı için dokuma üzerinde işleme gibi görünürler. Damalı şeddeler ağırlıklı olarak yün, ipek ve nadiren pamuk ipliklerinden dokunur. Evde dama-dama şeddeden bayram ve düğün elbiseleri, çadra(çarşaf), perde ve döşek yüzü dikilir, bey (damat) çadırı kurulurdu (Tağiyeva, 2015: 35).

Resim 13: Damalı şedde (yün). Karabağ mektebi (ekolü). Kelbecer şehri. Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi. 20. yy ortaları.

Resim 14: Damalı-tasvirli şedde. Karabağ mektebi (ekolü). Azerbaycan Halısı ve Halk Tetbigi Sanati Devlet Müzesi. 20.yy sonu.

Kaynak: (Aliyeva, 2013: 128, 130)

Mazmunlu şeddeler: Karabağ, özellikle Ağcabedi ve Kelbecer, Gazah'ın çeşitli halı üretim yerlerinde üretilmiş yüzlerce mazmunlu şedde örneği dünyanın çeşitli müzelerine dağılmış durumdadır. Halk arasında mazmunlu şeddeler "Develi" olarak da bilinir. Dokuma tekniğini ve renk uyumunu aslı gibi korumuştur. Kabarık tasvirler halının yüzeyinde oldukça ince şekilde dokunmuştur (Resim 15), (Resim 16).

Resim 15: Şedde, Karabağ mektebi (ekolü). Gürcüstan Devlet Müzesi. Tiflis.17.yy.

Resim 16: Şedde, Nahçıvan mektebi (ekolü). 19.yy. sonları

Kaynak: (Aliyeva, 2013: 134, 137)

Mazmunlu şeddelerin en iyi örneklerinden biri, Ukrayna'nın başkenti Kiev'de Doğu ve Batı Sanatları Müzesi'nde (Karabağ, 18. Yüzyıl) sergilenmektedir. Bu şeddede sarvanlar, atlılar, köpekler, develer, köşekler, dayçalar, kızılkuş vb. gibi kervan tasviri gösteriliyor.

“Develi” şeddelerin başlıca merkezi olan Kelbecer ve onun köyleri, Gazah'ın yukarı Es-kipara köyü Ermenistan tarafından işgal edildiğinden beri o bölgelerde üretilmemektedir.

Sonuç ve Öneriler

Yapılan araştırmada Azerbaycan Halı Müzesi'nde ve yazılı kaynaklarda cecim, palaz, şedde dokuma örnekleri incelenmiştir. Cecim, palaz, şedde dokumaları çeşitli kaynaklarda yapılan sınıflandırmalar dikkate alınarak tasnif edilmiş ve teknik renk ve desen özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

Tarihi kökenleri, üretildiği coğrafyalar ve belirleyici niteliklerine dayalı gruplandırılmasıyla, bu tür dokumaların hammaddesiyle, coğrafyaların iklim özellikleriyle, onları dokuyan ustaların teknik ve sanatsal becerileriyle ilişkilendirilerek derin köklerinin, Anadolu ve yakın coğrafyalarla bağlarının anlaşılmasına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abdullayeva, N.A. (1971). Kovrovoe İskusstvo Azerbaydjana (Azerbaycanın Halı Sanatı), Bakü: Elm.
- Aliyeva, Kübra (1988). Bezsorsavie Kovrı Azerbaydjana, Bakü: İşig.
- Aliyeva, Kübra (2013). Azerbaycan Hovsuz Halıları, Bakü: Şerg-Gerb.
- Aliyeva, Kübra (1996). Halı Dokuma Sanatında “Lulubafi” İlme-Düğüm Forması Ve “Palaz” Gibi Halılarda Tarihi Çağlara Bakış, Türk soylu halkların Halı, Kilim, Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni bildirileri (27-31 Mayıs), Kayseri: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayınları.
- Azerbaycan Halısı (2012). Düzenleyen: K.Tahirov, Bakü: M.F.Axundov adına Azerbaycan Milli Kütüphanesi.
- Güngör, Tuncay (2007). Azerbaycan Dokuma Sanatında Minyatürün Yeri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Kerimov, Letif (1961). Azerbaycandjanskiy kovyer (Azerbaycan Halısı), 1. Cilt, Bakü: Gençlik.
- Kerimov, Letif (1983). Azerbaycandjanskiy kovyer (Azerbaycan Halısı), 2. Cilt, Bakü: Gençlik.
- Kerimov, Letif (1983). Azerbaycandjanskiy kovyer (Azerbaycan Halısı), 3. Cilt, Bakü: Gençlik.
- Muradov, Vidadi (2013). Azerbaycan Halı Sanatı Tarihi, Bakü: Elm.
- Muradov, Vidadi (2013). Nahçıvan Halçaçıları (Nahçıvan Dokucuları), Bakü: Elm.
- Paşayeva, Valide. “Azerbaycan Cecimlerinin Sanatsal ve Teknik Özellikleri ile Günümüzdeki Durumu”, Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma (Kilim-Cicim-Zili-Sumak) Sempozyumu (01-04 Kasım 2010 Alanya), Sayı/Issue: 8, Kasım /November 2012. Ss. 102-115.

Şavrov, N. N. (1902), Kustarnie şelkovie promıslı Kavkaza. Trudı Kavkazskoy Şelkovodstvennoy Stantsii, Cilt XII, Bur. III, Tiflis.

Tağıyeva, Röya (2006). Azerbaycan Halısı Meişetde, Bakü: AXDM.

Tağıyeva, Röya (2015). Azerbaycan Halı Ensiklopedisi, Bakü: AXDM

Tahirov, Kerim (2012). Azerbaycan Halısı, Bakü: M.F.Axundov adına Milli Kitabxana.

<http://azcarpetmuseum.az/front/az/collections/8>